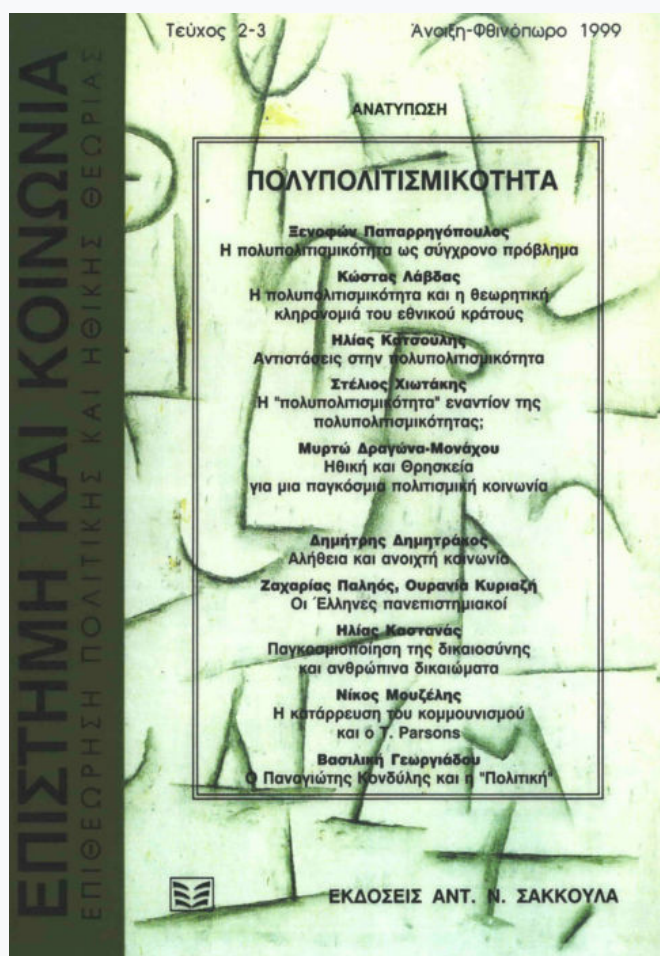

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 2 (1999)

Τόμ. 2-3 (1999): Πολυπολιτισμικότητα

Πολυπολιτισμικότητα, ανεκτικότητα και κοινωνική δικαιοσύνη σχέσεις συμβατότητας ή διλήμματος;

Ιορδάνης Κ. Παπαδόπουλος

doi: [10.12681/sas.617](https://doi.org/10.12681/sas.617)

Copyright © 2015, Ιορδάνης Κ. Παπαδόπουλος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Παπαδόπουλος Ι. Κ. (2015). Πολυπολιτισμικότητα, ανεκτικότητα και κοινωνική δικαιοσύνη σχέσεις συμβατότητας ή διλήμματος;. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 2, 269–281.
<https://doi.org/10.12681/sas.617>

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΔΟΚΙΜΙΟ

Πολυπολιτισμικότητα, ανεκτικότητα και κοινωνική δικαιοσύνη: σχέσεις συμβατότητας ή διλήμματος;

Ιορδάνης Κ. Παπαδόπουλος*

Fraser, N. (1998), «From redistribution to recognition? Dilemmas of justice in a post - socialist age. στο Willett, C., (ed.) *Theorizing Multiculturalism: A guide to the current debate*, Oxford: Blackwell, 19 - 49.

Habermas, J. (1994). *Αγώνες αναγνώρισης στο δημοκρατικό κράτος δικαίου*, Αθήνα: Νέα Σύνορα.

Taylor, C. (1997). *Πολυπολιτισμικότητα: Εξετάζοντας την πολιτική της αναγνώρισης*, Αθήνα: Πόλις.

Walzer, M. (1981). Philosophy and democracy, *Political Theory* 9, 3, 379 - 399.

Walzer, M. (1983). *Spheres of justice*, Basic Books, Basic Books.

Walzer M. (1987). *Interpretation and social criticism*, Camprige: Haruard University Press.

Walzer M. (1989). *The company of critics*, London: Peter Halban.

Walzer, M. (1994). *Thick and thin: Moral argument at home and abroad*, Notre Dame: University of Notre Dame Press.

* Δρ. Πολιτικής και Ηθικής Φιλοσοφίας, Πανεπιστήμιο Kent.

- Ουόλζερ Μ. (1998). *Περί ανεκτικότητας: Για τον εκπολιτισμό της διαφοράς*, Μετάφραση Κ. Μανδελέκη, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Willet, C., (1998) επιμ. «Introduction» στις ιδίας: *Theorizing Multiculturalism: a guide too the current debate*, Oxford: Blackwell, 1-15.

Θα έπρεπε να διευκρινίσουμε από την αρχή τους στόχους αυτού του κειμένου, καθώς και την τελική οπτική γωνία από την οποία θα προσεγγίσουμε τις κεντρικές έννοιες της πολυπολιτισμικότητας, της σκεπτικότητας, της ανεκτικότητας και της κοινωνικής δικαιοσύνης. Αφορμή για αυτό το δοκίμιο αποτέλεσε το γεγονός της μετάφρασης στην ελληνική γλώσσα την τελευταία διετία κεντρικών κειμένων των Taylor και Walzer για την πολυπολιτισμικότητα αλλά και η συζήτηση που προεκλήθη στους ακαδημαϊκούς κύκλους και στο ευρύτερο κοινό εξαιτίας αυτών των κειμένων.

Με τη σειρά μας και στο πλαίσιο αυτού του βιβλιογραφικού δοκιμίου θα επιχειρήσουμε να καταδείξουμε, πρώτον, την κρισιμότητα του αιτήματος της αναγνώρισης - ανεκτικότητας, όπως αυτό αναδεικνύεται μέσα στην υφιστάμενη πολυπολιτισμική κοινωνική πραγματικότητα· δεύτερον, να επισημάνουμε έμμεσα την αναγκαιότητα επαναθεώρησης της φιλελεύθερης θεώρησης της κοινωνίας και της δικαιοσύνης υπό το φως των κριτηρίων της αναγνώρισης - ανεκτικότητας· και τρίτον, να παρουσιάσουμε από μια κριτική άποψη το έργο του Μ. Walzer: *Περί Ανεκτικότητας: Για τον Εκπολιτισμό της Διαφοράς*, εντάσσοντάς το στη σειρά και συνέχεια των παλαιότερων επιχειρημάτων και θεωρήσεων του Walzer.

Η οπτική από την οποία θα προσεγγίσουμε το έργο του Walzer δεν είναι μόνο αυτή της συνέχειας ανάμεσα στην παλαιότερη επιχειρηματολογία του και σε αυτήν που περιλαμβάνεται στο *Περί Ανεκτικότητας*· θα προσπαθήσουμε να καταδείξουμε και το πρόβλημα της συμβατότητας ή μη ανάμεσα στα αιτήματα της κοινωνικής δικαιοσύνης και της αναγνώρισης - ανεκτικότητας. Θα πρέπει να πούμε σε αυτό το σημείο ότι στη σύγχρονη θεωρητική συζήτηση οι θεωρήσεις για την πολυπολιτισμικότητα θέτουν σε δοκιμασία τα όρια της φιλελεύθερης θεώρησης της κοινωνικής δικαιοσύνης, όπως έχει συμβεί άλλωστε και με την οικολογική και φεμινιστική κριτική. Από αυτή τη σκοπιά τίθεται και εδώ το ζήτημα της συμβατότητας ή μη ανάμεσα στην πολυπολιτισμικότητα, ανεκτικότητα και την κοινωνική δικαιοσύνη. Πιο συγκεκριμένα, σε αυτό το δοκίμιο το ζήτημα της συμβατότητας θα αναδειχθεί κυρίως μέσω της προσέγγισης του έργου του Walzer· δε θα επιχειρήσουμε να δώσουμε μια ολοκληρωμένη εικόνα του συνολικού προβλήματος, αναλύο-

ντας κάθε πτυχή του. Μέσω της κριτικής μας προσέγγισης στον Walzer θα προσπαθήσουμε επιπλέον να καταδείξουμε την ανάγκη επαναθεώρησης της φιλελεύθερης παράδοσης στο ζήτημα της κοινωνικής δικαιοσύνης.

Μπορούμε όμως για λόγους σαφήνειας να προσδιορίσουμε το πώς εκλαμβάνουμε σε αυτό το κείμενο το πρόβλημα της συμβατότητας. Υπό μία στενή έννοια το ζήτημα της συμβατότητας έχει συνδυασθεί στην ηθική θεωρία με εκείνο της ελευθερίας ή καθορισμένης αιτιοκρατικά ανθρώπινης βούλησης. Μπορούμε να κωδικοποιήσουμε το πρόβλημα με τον ακόλουθο τρόπο: αν οι αποφάσεις και οι πράξεις των ανθρώπων είναι προκαθορισμένες αιτιακά, τότε κανείς δεν πράττει ελεύθερα· με άλλα λόγια, κανείς δεν είναι σε θέση να αποφασίσει ή να πράξει διαφορετικά από τον τρόπο με τον οποίο εντέλει πράττει. Στο μέτρο όμως που οι ηθικώς υπεύθυνες αποφάσεις και πράξεις προϋποθέτουν ότι οι άνθρωποι δρουν ελεύθερα, δηλαδή ότι είναι σε θέση να αποφασίσουν ή να πράξουν διαφορετικά αν το επιθυμούν, τότε, αν η ντετερμινιστική θέση είναι αληθής, κανείς ποτέ δεν αποφασίζει ή πράττει με ηθικά υπεύθυνο τρόπο. Αυτό όμως συνεπάγεται το ακόλουθο: αν κανείς ποτέ δεν αποφασίζει ή πράττει με ελεύθερο ή ηθικά υπεύθυνο τρόπο, τότε πολλές ηθικές (και νομικές) πρακτικές χάνουν την ηθική τους νομιμοποίηση, και περαιτέρω η ίδια η ηθική δεν έχει καμμία αντικειμενική θεμελίωση.

Δεν είναι ασφαλώς εδώ το κατάλληλο σημείο για να αναπτύξουμε με λεπτομέρειες τα επιχειρήματα των θεωρητικών οι οποίοι υποστήριξαν τη θέση της συμβατότητας ως προς το δίλημμα: ελευθερία ή καθορισμός, όπως ο D. Dennett, ο H. Frankfurt ή ο R. Young. Αυτό που θα έπρεπε να επισημάνουμε είναι ότι στη σύγχρονη ηθική και πολιτική θεωρία το ζήτημα της συμβατότητας εγείρεται και σε μια σειρά άλλων θεωρητικών διαμαχών· για παράδειγμα ανάμεσα σε εκείνους που υποστηρίζουν την έννοια της αρνητικής ελευθερίας έναντι της θετικής ελευθερίας ή της ελευθερίας έναντι της ισότητας ή σε εκείνους τέλος που θέτουν το ζήτημα της ασυμβατότητας εν συνόλω μεταξύ των ατομικών ηθικών πεποιθήσεων και αρχών διαφορετικών ανθρώπων και κοινωνικών ομάδων.

Σε αυτό ακριβώς το σημείο τίθεται και η ερώτηση με την οποία τιτλοφορήσαμε το κείμενό μας. Πιο συγκεκριμένα το ζήτημα της συμβατότητας ή του διλήμματος ανάμεσα στα ηθικά εξεγόμενα της πολυπολιτισμικότητας και της κοινωνικής δικαιοσύνης τίθεται με τον ακόλουθο τρόπο: τα συστήματα αναφοράς και δράσης της νεωτερικότητας αλλά και της ύστερης νεωτερικότητας που βιώνουμε τώρα έθεσαν και θέτουν με επιτακτικό τρόπο το ζήτημα της αναγνώρισης του αυτοκαθορισμού της ταυτότητας των ατόμων, των κοινωνι-

κών ομάδων αλλά και ολόκληρων εθνοτήτων έξω από οποιοδήποτε ηγεμονικό πλαίσιο αναφοράς.

Χωρίς ασφαλώς να πρόκειται για κάτι το καινοφανές, στο βαθμό που αίτημα του αυτοκαθορισμού και η συνεπαγόμενη αξίωση – υποχρέωση της ανεκτικότητας πρωτοετέθησαν ακόμη από την περίοδο των θρησκευτικών πολέμων στην Ευρώπη και στο στοχασμό του 17ου και 18ου αιώνα, στη σύγχρονη εποχή της σχετικοποίησης των συστημάτων αναφοράς βρισκόμαστε αντιμέτωποι από τη μια με το αίτημα αναγνώρισης - ανεκτικότητας ολοένα και περισσότερων ομάδων ή καταπιεσμένων μειοψηφιών και από την άλλη μεριά με το ζητούμενο καθολικών, ή αντικειμενικών κριτηρίων σε κάθε περίπτωση, κοινωνικής δικαιοσύνης. Το μεν πρώτο αίτημα ωθεί προς την κατεύθυνση του αυτοκαθορισμού και αναγνώρισης της διαφοράς - ποικιλοτήτας, ενώ το δεύτερο ζητούμενο ωθεί προς πολιτικές και στάσεις συμπεριληπτικότητας και κοινών κριτηρίων ανάμεσα στις κοινωνικές ομάδες. Σε αυτό ακριβώς το σημείο τίθεται στη θεωρία και την πράξη το δίλημμα ή το ζητούμενο της συμβατότητας ανάμεσα στα δύο αιτήματα, της δικαιοσύνης και της αναγνώρισης - ανεκτικότητας. Θα πρέπει να διευκρινίσουμε εκ νέου ότι εκλαμβάνουμε σε αυτό το κείμενο την έννοια της κοινωνικής δικαιοσύνης στο πλαίσιο της φιλελεύθερης παράδοσης.

Δεν φανταζόμαστε ότι είναι αναγκαία η παράθεση πολλών εμπειρικών στοιχείων, ώστε να πεισθεί κανείς για την κρίσιμότητα του αιτήματος της αναγνώρισης - ανεκτικότητας, αρκεί να σκεφθεί τις εθνοτικές συγκρούσεις στη γείτονα πρώην Γιουγκοσλαβία, την έξαρση το φυλετικού ρατσισμού στο σύνολο της γηραιάς ηπείρου, την καθημερινότητα των ποικίλων διεκδικήσεων αναγνώρισης των δικαιωμάτων και της διαφορετικότητας των κοινωνικών ομάδων, τις αμυντικές ή και επιθετικές εντέλεις αντιδράσεις των πλειοψηφιών έναντι των καταπιεσμένων μειοψηφιών. Με έναν λόγο αρκεί να σκεφθεί τον πολυπολιτισμικό - συγκρουσιακό χαρακτήρα των δυτικών κοινωνιών.

Ο ίδιος ο Walzer θεωρεί ότι αυτές οι σύγχρονες κοινωνικές εξελίξεις και διεκδικήσεις δοκιμάζουν τα όρια της δημοκρατικής θέσμισης των δυτικών κοινωνιών και του φιλελεύθερου προτάγματος. Η δημοκρατική συμπεριληπτικότητα ήταν το πρώτο νεωτερικό πρόγραμμα μέσα από το οποίο μπορούμε να κατανοήσουμε τη σειρά των αγώνων για συμπερίληψη των: Εβραίων, γυναικών, εργατών, μαύρων αλλά και των μεταναστών και των εθνοτικών ομάδων. Στην πορεία του αγώνα τους, σχημάτισαν ισχυρά κόμματα και κινήματα, οργανώσεις για συλλογική υπεράσπιση και προώθηση. Αν και πρέ-

πει βέβαια να παρατηρήσουμε ότι, όταν συμπεριελήφθησαν στον κοινωνικό ιστό, εντάχθηκαν στην κοινωνική δυναμική ως άτομα και όχι ως ομάδες. Τώρα όμως φαίνεται ότι το σύγχρονο νεωτερικό πρόγραμμα είναι ο διαχωρισμός. Το να προσφερθεί δηλαδή στην ομάδα, ως σύνολο, μια φωνή, ένα μέρος και μια πολιτική δική της. Κατά τον Walzer,

‘...αυτό που απαιτείται δεν είναι ο αγώνας για συμπεριληψη, αλλά ο αγώνας για σύνορα. Το κρίσιμο σύνθημα αυτού του αγώνα είναι “αυτοκαθορισμός”...’ (Walzer 1998: 139).

Θα μπορούσε να παρατηρήσει κάποιος ότι στα λεγόμενα του Walzer ελλοχεύει μια κανονιστική χροιά, απομακρύνοντας τον λόγο του από την απλή καταγραφή της κοινωνικής πραγματικότητας. Πράγματι, ο κύριος στόχος του Walzer στο *Περί Ανεκτικότητας* είναι η θεμελίωση *ελάχιστων* κανονιστικών αρχών στο πλαίσιο αυτού που αποκαλεί ο ίδιος *Φιλελευθερισμό 1*, ακολουθώντας πάντα την κοινοτιστική και ιστορική προσέγγιση που εγκαινίασε σε προηγούμενα έργα του. Παρόλο αυτά, το κείμενο του Walzer δεν υπολείπεται και ως προς την περιγραφική του αξία, με χαρακτηριστικότερες ίσως περιπτώσεις αυτές του κεφαλαίου τρία αλλά και του επιλόγου, στον οποίο όχι μόνο καταγράφει αναλυτικά την περίπτωση της αμερικανικής πολυπολιτισμικότητας, αλλά προβαίνει και σε σειρά συγκεκριμένων προτάσεων. Δεν θα διστάσει μάλιστα να ενσωματώσει, έστω και μερικά, στις διαπιστώσεις του για την κοινωνική πραγματικότητα και τη μετανεωτερική οπτική της Julia Kristeva κάνοντας λόγο για τους: ‘...σύνθετους ή διαιρεμένους εαυτούς μας’. (Walzer 1998: 141).

Προτού όμως επιχειρήσουμε μια αναλυτική κατά το δυνατό παρουσίαση και κριτική του σκληρού πυρήνα της οπτικής του Walzer στο *Περί Ανεκτικότητας* είναι σκόπιμο να καταγράψουμε, συνοπτικά, κεντρικά σημεία της παλαιότερης επιχειρηματολογίας του, ώστε ακολούθως να διαφανεί και η συνέχεια στη σκέψη του.

Από το 1981 ο Walzer αμφισβήτησε τη δυνατότητα θεμελίωσης καθολικών ή αντικειμενικών κριτηρίων, τύπου Rawls ή Habermas, για την κοινωνική δικαιοσύνη και τη δημοκρατική θέσμιση της κοινωνίας. Κατά αυτόν η δημοκρατία δεν σχετίζεται με την έννοια της αλήθειας, όπως θα οριζόταν αυτή μέσω μιας σειράς αφαιρετικών φιλοσοφικών επιχειρημάτων· η δημοκρατία δεν αφορά τη λήψη ορθών αποφάσεων από τη φιλοσοφική σκοπιά, αλλά την ενσωμάτωση της βούλησης των πολιτών (Walzer 1981).

Ο Walzer μάλιστα στο *Spheres of Justice* θα στραφεί με ακόμη μεγαλύτερη

σαφήνεια εναντίον τόσο εκείνων των θεωρητικών που υπερασπίζονται μια ατομικιστική ερμηνεία των ατομικών - ανθρώπινων δικαιωμάτων όσο δε και εναντίον των θεωρητικών εκείνων οι οποίοι επιχείρησαν τη θεμελίωση καθολικών περιεκτικών κριτηρίων κοινωνικής δικαιοσύνης, στα οποία να εναρμονίζονται, κατά το δυνατό και στο πλαίσιο πάντα της φιλελεύθερης παράδοσης, τα αιτήματα της ελευθερίας και της ισότητας, όπως συμβαίνει στην περίπτωση του Rawls του *A Theory of Justice* (Walzer 1983).

Κατά τον Walzer η έμφαση του Rawls στην έννοια των πρωταρχικών αγαθών και στη συνεπαγόμενη καθολικότητα τον οδηγεί στο να αποτύχει να δώσει την απαραίτητη προσοχή στον ιδιαίτερο τρόπο με τον οποίο νοηματοδοτούν οι διαφορετικές κοινωνικές ομάδες τα αγαθά τα οποία πρόκειται να διανεμηθούν. Σε αυτή τη βάση, ο Walzer θεωρεί ότι οι θεωρίες τύπου Rawls αποτυγχάνουν στο να λάβουν σοβαρά υπόψη τους τη δημοκρατική διαδικασία και τις αντίστοιχες αξίες και για αυτό είναι ανεφάρμοστες σε συγκεκριμένες κοινωνικές συνθήκες.

Κατά τον ίδιο, δεν υπάρχει ένα μοναδικό και περιεκτικό σύνολο πρωταρχικών ή βασικών αγαθών το οποίο να ισχύει για όλους τους δυνατούς ηθικούς, αλλά και υλικούς κόσμους· και αν άλλωστε ένα τέτοιο σύνολο αγαθών θα ήταν δυνατό να συλληφθεί από τον ανθρώπινο νου, αυτό το σύνολο των αγαθών προς διανομή θα είχε πολύ λίγη αξία στις συγκεκριμένες κάθε φορά κοινωνικές συνθήκες (Walzer 1983: 8 - 9). Στο ίδιο έργο ο Walzer διασαφηνίζει την άποψή του περί δικαιοσύνης. Κατά αυτόν, η έννοια της δικαιοσύνης έχει τις ρίζες της ή καλύτερα συγκροτείται στη βάση των διαφορετικών νοηματοδοτήσεων όλων εκείνων των πτυχών και αγαθών που περιλαμβάνονται στο πλαίσιο μιας κοινωνίας. Το να παραβιάσει κανείς αυτές τις νοηματοδοτήσεις των διαφορετικών κοινωνικών ομάδων τον οδηγεί στο να δράσει κατ' ουσίαν με άδικο τρόπο (Walzer 1983: 314).

Αυτή η ποικιλοότητα με την οποία προσεγγίζουν τη ζωή και τα κοινωνικά αγαθά οι διαφορετικές ομάδες ή και ολόκληροι πολιτισμοί δεν οδηγεί, κατά τον Walzer, στο να μην μπορούμε να προβούμε σε κρίσεις για τον τρόπο με τον οποίο μια ομάδα αξιολογεί ή νοηματοδοτεί τα αγαθά για τα οποία γίνεται λόγος κάθε φορά στο πλαίσιο μιας κοινωνίας. Ο Walzer προσπαθώντας να ισορροπήσει ανάμεσα στην ουδετερότητα και την καθολικότητα θα αναφερθεί σε ένα είδος ελάχιστου αλλά και καθολικού ηθικού κώδικα (Walzer 1987:24). Μάλιστα θα ισχυριστεί ότι αυτό που θα έπρεπε να καταδικάζεται ηθικά δεν είναι η προσπάθειά μας να αλλάξουμε τον τρόπο αξιολόγησης - νοηματοδότησης ενός άλλου πολιτισμού ή μιας ομάδας μέσω της

πειθούς, αλλά η οποιαδήποτε παραβίαση του τρόπου με τον οποίο ένας πολιτισμός, κοινωνία ή ομάδα οριοθετεί τη ζωή, ιεραρχεί και διανέμει τα αγαθά στους ανθρώπους.

Στο πλαίσιο αυτού του κειμένου δεν μπορούμε να υπεισέλθουμε είτε σε λεπτομερή ανάπτυξη των παλαιότερων θεωρήσεων του Walzer είτε σε εμπειρισματομένη κριτική τους, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση της έννοιας της *σύνθετης ισότητας* και των διαφορετικών σφαιρών δικαιοσύνης, την οποία υπερασπίζεται στο *Spheres of Justice* ή της ενδεχόμενης σύγκρουσης αυτών των διαφορετικών σφαιρών στις οποίες συμμετέχουν ούτως ή άλλως οι ίδιοι άνθρωποι.

Αυτό που έχει εδώ σημασία είναι να επισημάνουμε ότι η θεωρητική οπτική του Walzer από την εποχή του *Spheres of Justice* μέχρι πρόσφατα δεν αλλάζει ουσιαστικά. Στα έργα του μάλιστα *Interpretation and Social Criticism* και *The Company of Critics* (1987 και 1989 αντιστοίχως) επιχείρησε να απαντήσει στην κριτική έναντι του σχετικισμού - παρτικουλαρισμού του, όπως αναδύταν αυτός από το *Spheres of Justice*. Αλλά και σε πιο πρόσφατα έργα του, όπως το: *Thick and Thin: Moral Argument at Home and Abroad*, αντιτάχθηκε εκ νέου και συγκροτημένα στη θεμελίωση περιεκτικών καθολικών κανονιστικών αρχών (Walzer 1994).

Είναι χαρακτηριστικό το ακόλουθο απόσπασμα από το *Thick and Thin* από το οποίο μπορεί να διαφανεί και η άμεση συνέχεια της σκέψης του Walzer για την πολυπολιτισμικότητα στο Περί Ανεκτικότητας που θα μας απασχολήσει κατά κύριο λόγο σε αυτό το κείμενο: Ο Walzer διατείνεται με έμφαση:

‘...η διαπραγμάτευση γύρω από τη διαφορά ποτέ δε θα παρήγαγε μια τελική διευθέτηση. Επιπλέον αυτό σημαίνει ότι η κοινή μας ιδιότητα ως ανθρώπων όντων δε θα μας έκανε ποτέ μέλη μιας μοναδικής, κοινής παγμόσμιας φυλής. Το σημαντικό κοινό χαρακτηριστικό γνώρισμα του ανθρώπινου είδους είναι ο παρτικουλαρισμός: όλοι μας είμαστε μέτοχοι δικών μας και ξεχωριστών πυκνών πολιτισμών’. (Walzer 1994: 83).

Μπορούμε όμως τώρα να στραφούμε στην κριτική μας προσέγγιση στο *Περί Ανεκτικότητας*.

Ο Walzer διατυπώνει από τις πρώτες γραμμές του έργου του το αντικείμενο του: ‘Το θέμα μου είναι η ανεκτικότητα ή, καλύτερα, η ειρηνική συνύπαρξη ομάδων ανθρώπων με διαφορετικές ιστορίες, πολιτισμούς και ταυτότητες, κάτι που η ανεκτικότητα καθιστά δυνατό’. (Walzer 1998: 52) διευκρινίζει μάλιστα άμεσα ότι η ειρηνική συνύπαρξη είναι και η ελάχιστη αξιακή

προϋπόθεση του στόχου του. Συγχρόνως, δεν αφήνει κανένα περιθώριο παρερμηνείας για το ότι ενδεχομένως η έννοιά του της *ειρηνικής συνύπαρξης* θα μπορούσε να αποτελέσει το θεμέλιο ενός περιεκτικού - καθολικού κανονιστικού συστήματος. Η πρόθεσή του είναι να ανιχνεύσει τα διαφορετικά, ιστορικά, *καθεστώτα ανεκτικότητας* και συνύπαρξης (κεφάλαια 2 και 3) και σε μια τέτοια εξηγητική βάση να θεμελιώσει και τις κατάλληλες κάθε φορά κανονιστικές μορφές καθημερινής ζωής των ανθρώπων που συνυπάρχουν στο πλαίσιο μιας *πολυπολιτισμικής κοινωνίας*: στην επιχειρηματολογία του Walzer αυτή η θεμελίωση παίρνει την πιο συγκροτημένη μορφή της ως συγκεκριμένη πρόταση στον επίλογο του βιβλίου του: Σκέψεις πάνω στην αμερικανική πολυπολιτισμικότητα. Θα επιστρέψουμε σε αυτήν την πρόταση αργότερα· σε αυτό όμως το σημείο προέχει η πληρέστερη καταγραφή και κριτική της φιλοσοφικής οπτικής του Walzer.

Πιο συγκεκριμένα, ο Walzer διατείνεται ότι πέραν του ελάχιστου αιτήματος για την αξία της ειρήνης και τους κανόνες της επιείκειας που αυτή συνεπάγεται δεν υπάρχουν άλλες αρχές που να κυριαρχούν σε όλα τα συστήματα ανεκτικότητας και να μας υποχρεώνουν να δράσουμε σε όλες τις περιπτώσεις στο όνομα ενός συγκεκριμένου συνόλου πολιτικών ή συνταγματικών ρυθμίσεων. Αναγνωρίζει ασφαλώς ότι αυτό, όπως και στα προηγούμενα έργα του, τον οδηγεί, αν δεν τον ταυτίζει, σε ένα είδος σχετικισμού, καθώς κατά αυτόν ουσιαστικά η καλύτερη πολιτική ρύθμιση κάθε φορά είναι σχετική με την ιστορία και την κουλτούρα των ανθρώπων των οποίων τη ζωή θα ρυθμίζει. Όμως δεν θέλει να συνηγορήσει υπέρ ενός απεριόριστου σχετικισμού· θέτει ως προϋπόθεση ότι καμμία ρύθμιση και κανένα στοιχείο μιας ρύθμισης δεν αποτελεί ηθική επιλογή, εκτός αν προσφέρεται για μια εκδοχή ειρηνικής συνύπαρξης και άρα υπερασπίζει βασικά ανθρώπινα δικαιώματα.

Η οπτική του Walzer διαφοροποιείται από εκείνη του Taylor, στον οποίο μάλιστα ασκεί και κριτική. Σε αυτό το σημείο δεν αναφερόμαστε τόσο στην οριοθέτηση του κατάλληλου τύπου φιλελευθερισμού όσο στην έννοια της *συγχώνευσης οριζόντων* την οποία υιοθετεί ο Taylor στο έργο του: *Πολυπολιτισμικότητα* (Taylor 1997). Ο Walzer αναφέρει χαρακτηριστικά:

‘Αυτό που δεν είναι, εντούτοις, δυνατό, είναι να πάρουμε τα «καλύτερα» στοιχεία καθεμιάς από τις διαφορετικές ρυθμίσεις και να τα συνδυάσουμε - υποθέτοντας ότι λόγω του ότι είναι κατά παρόμοιο τρόπο καλά (εξαιτίας της έλλξης που ασκούν σε εμάς), θα μπορέσουν τελικά να ταιριάσουν και να αποτελέσουν μια αποτελεσματική και αρμονική ένωση’.

Πρόκειται ουσιαστικά για ευθεία κριτική στην έννοια της *συχώνευσης οριζόντων* του Taylor.

Ο Walzer μπορεί να έχει δίκαιο στην κριτική του στον Taylor – αν και θα θέλαμε να αφήσουμε αυτό το σημείο σε εκκρεμότητα, καθώς δεν αποτελεί μέρος των στόχων αυτού του βιβλιογραφικού δοκιμίου – αυτό όμως δεν σημαίνει ότι και στη δική του οπτική δεν υπάρχουν κενά, τα οποία μάλιστα θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε και ως αντιφάσεις. Κρίνουμε ως αναγκαία την επισήμανση ότι θα ήταν ιδιαίτερα χρήσιμο για το ελληνικό αναγνωστικό κοινό να μελετήσει παράλληλα και τα δύο αυτά κείμενα των Walzer και Taylor, καθώς επίσης και εκείνο το Jürgen Habermas: *Αγώνες Αναγνώρισης στο Δημοκρατικό Κράτος Δικαίου* (1994).

Η προσοχή μας θα πρέπει να στραφεί τώρα στα κενά και τις αντιφάσεις της επιχειρηματολογίας του Walzer. Μπορεί ο Walzer να θέλει να διαφοροποιήσει την αρχή του της *ειρηνικής συνύπαρξης* από την ουτοπική *συχώνευση των πολιτισμικών οριζόντων*, αλλά και η δική του ιστορική οπτική – ανίχνευση των *καθεστώτων ανεκτικότητας*, αλλά και η δική του ιστορική οπτική – ανίχνευση των *καθεστώτων ανεκτικότητας* περιπίπτει σε ένα μη επαληθεύσιμο εγχείρημα: και αυτό γιατί η ιστορική του οπτική είναι μονομερής, όπως αποδεικνύεται χαρακτηριστικά από τις περιπτώσεις της ερμηνείας κρίσιμων ιστορικών φάσεων της πορείας των εθνών – κρατών ή «συνμοσπονδιών», όπως αυτή της Κύπρου, ενώ στοιχεία αυτού του τύπου της ιστορικής μονομέρειας μπορούν να ανιχνευθούν και στο *Thick and Thin* για τη γιουγκοσλαβική κρίση. Επιπλέον, ο Walzer δεν θεμελιώνει κάποιο ουσιαστικό αντεπιχείρημα σε μια πιθανή ανθρωπολογική και περιεκτική προσέγγιση της θεμελίωσης ηθικών αρχών, στη βάση επί παραδείγματι των ανθρωπινων αναγκών και δικαιωμάτων.

Έχοντας καταδείξει ένα είδος κενού στην επιχειρηματολογία του Walzer μπορούμε να επιχειρήσουμε να επισημάνουμε και μια διαφορετική ασυνέχεια ή καλύτερα μια σειρά αντιφάσεων στην εκδίπλωση της επιχειρηματολογίας του. Ο Walzer δεν ενδιαφέρεται να υποστηρίξει και σε θεσμικό επίπεδο τις αρχές της ανεκτικότητας και της ειρηνικής συνύπαρξης έχοντας τόσο υπόψη του το πρόβλημα της οριοθέτησης της ελευθερίας του κάθε ατόμου ξεχωριστά. Ανιχνεύοντας ιστορικά την ανάδυση των καθεστώτων ανεκτικότητας, όπως για παραδειγμα συνέβη με τις θρησκευτικές διαμάχες ιδιαίτερα στις δυτικές χώρες, ενδιαφέρεται κυρίως να προσδιορίσει τον τρόπο ειρηνικής συνύπαρξης εθνικών, πολιτισμικών και φυλετικών ομάδων στο πλαίσιο μιας πολυπολιτισμικής κοινωνίας. Η επιχειρηματολογία του αποσκοπεί σε

δύο κατευθύνσεις: πρώτον, την επέκταση της ανοχής στο σύνολο των ζητημάτων για τα οποία προκύπτουν διαφορές και σε όλες μάλιστα τις διαφορετικές σφαίρες δράσης στην κοινωνία· και δεύτερον, στην ενεργητική επιβολή της ισχύος της ανεκτικότητας (Walzer 1998: 60-62).

Ασφαλώς δεν είναι εδώ το κατάλληλο σημείο για να επιχειρηματολογήσει κανείς με τη σειρά του υπέρ ή κατά μιας τέτοιας ενεργητικής νοηματοδότησης και πράξης για την ανεκτικότητα. Σε τελική ανάλυση, κατά τον υπογράφοντα, μια τέτοια έννοια φαίνεται τουλάχιστον εν πρώτοις να ευσταθεί. Το πρόβλημα όμως που δημιουργείται είναι εκείνο της προσέγγισης της ανεκτικότητας στο πλαίσιο της κοινωνικής δικαιοσύνης· κάτι που επιχειρεί και ο ίδιος ο Walzer και σχετίζεται με το πρόβλημα της συμβατότητας, όπως αυτή οριοθετήθηκε στην αρχή του κειμένου μας.

Είναι τουλάχιστον αμφίσημος ο τρόπος που θέτει ο Walzer τη σχέση μεταξύ ανεκτικότητας, ισότητας και κοινωνικής δικαιοσύνης, όταν αναφέρει σε κατοπινότερο σημείο του βιβλίου του ότι η ανεκτικότητα είναι συμβατή με την ανισότητα και το ταξικό σύστημα. Δεν υφίσταται ασφαλώς καμία αναγκαιότητα, λογική ή ιστορική, που να οδηγήσει κάποιον στο να υιοθετήσει την άποψη του Walzer σε αυτό το σημείο· το αντίθετο μάλιστα. Αυτή η θέση του για τον ταξικό διαχωρισμό των κοινωνικών ομάδων αδυνατίζει την προσπάθειά του να υπερασπισθεί μια ενεργητική έννοια της ανεκτικότητας.

Θα πρέπει μάλιστα να επισημάνουμε ότι το εγχείρημά του αδυνατίζει ακόμη περισσότερο, όταν υποχρεώνεται να ομολογήσει ο ίδιος ότι, εξαιτίας της υφιστάμενης κοινωνικής πραγματικότητας, η ανεκτικότητα δεν είναι η φόρμουλα για την κοινωνική αρμονία. Οι νεότερες ομάδες των οποίων η ταυτότητα αναγνωρίστηκε μέσα από ένα καθεστώς ανεκτικότητας μπορεί να είναι συχνά ανταγωνιστικές και να επιζητούν πολιτικά πλεονεκτήματα η μία έναντι της άλλης. Εδώ ο Walzer όχι μόνο δεν διασαφηνίζει το θέμα της σχέσης ανάμεσα στις έννοιες της ανεκτικότητας και της κοινωνικής ισότητας, αλλά φαίνεται να αναιρεί στον επιλογό του, εν μέρει τουλάχιστον, την αποτελεσματικότητα της αρχής που τόσο κοπίασε να θεμελιώσει στα προηγούμενα κεφάλαια.

Αυτή η αυτοαναιρέση επιδεινώνεται, όταν στα ευρύτερα συμφραζόμενα της κοινωνικής δικαιοσύνης, υιοθετεί την άποψη ότι η κοινωνική και οικονομική ισότητα είναι προϋπόθεση της προσωπικής ελευθερίας και της αναγνώρισης στην πράξη. Δεν μπορούν όμως να ισχύουν και τα δύο ταυτοχρόως· και η ανεκτικότητα - αυτονομία να είναι συμβατή με ένα ταξικό σύστημα και συνάμα η κοινωνική και οικονομική ισότητα να είναι προϋπόθεση της

ατομικής - ομαδικής - ελευθερίας. Μπορεί η επιχειρηματολογία του Walzer έναντι των θεωρήσεων της κοινωνικής δικαιοσύνης, τύπου Rawls ή εκείνων που επικεντρώνουν την προσοχή τους στα ατομικά δικαιώματα, από την εποχή του *Spheres of Justice* έως το *Περί Ανεκτικότητας*, να ευσταθεί σε μεγάλο βαθμό, αυτό όμως δεν σημαίνει ότι ο ίδιος μας παρέχει μια εναλλακτική και συγκροτημένη έννοια κοινωνικής δικαιοσύνης και δημοκρατικής θέσμησης της κοινωνίας, ιδιαίτερα μάλιστα στην περίπτωση της σύγκρουσης των συμφερόντων και των δικαιωμάτων διαφορετικών κοινωνικών ομάδων.

Στο μέτρο που ο Walzer δεν αποσαφηνίζει το πώς αντιλαμβάνεται τελικά τη σχέση ανάμεσα στην ανεκτικότητα και την κοινωνική δικαιοσύνη, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι και το σοσιαλδημοκρατικό του όραμα, όσο ελκυστικό και αν παρουσιάζεται στην τελευταία σελίδα του βιβλίου του και να παρωθεί κάποιον να το υιοθετήσει, παραμένει αθεμελιώτο και κινείται απλώς στο επίπεδο μιας γενικής πρότασης. Είναι χαρακτηριστικό το ακόλουθο απόσπασμα ως προς τον τρόπο που ορίζει το κοινό συμφέρον:

‘... δεν μπορούμε να είμαστε σταθεροί υπερασπιστές της πολυπολιτισμικότητας ή του ατομισμού· δεν μπορούμε ποτέ να είμαστε απλά κοινοτιστές ή φιλελεύθεροι ή νεωτερικοί ή μετανεωτερικοί, αλλά πρέπει να είμαστε τώρα το ένα, μετά το άλλο, όπως απαιτεί η ισορροπία.’

Υπάρχει ασφαλώς μια αξία στην πρόταση του Walzer για αυτόν τον συνδυασμό οπτικών κατά περίπτωση. Δεν μπορεί όμως συνάμα να διαπιστώσει κανείς το πώς ορίζει και θεμελιώνει ο ίδιος ο Walzer την έννοια του κοινού συμφέροντος και αγαθού, όταν μάλιστα για λόγους θεωρητικής συνέχειας στο εγχείρημά του υποχρεώνεται να παραμερίνει ουδέτερος έναντι ενός τέτοιου ορισμού. Ο ίδιος θεωρεί ότι

‘... ζούμε την παράξενη νεωτερική και μετανεωτερική σύγκρουση ανάμεσα στην πολλαπλότητα των ομάδων και των ατόμων. Και αυτή είναι μια σύγκρουση στην οποία δεν έχουμε άλλη επιλογή, εκτός από το να βεβαιώσουμε την αξία και των δύο πλευρών’. (1998: 156-57).

Οι ασυνέχειες αυτές στην επιχειρηματολογία του Walzer μας δημιουργούν την πεποίθηση ότι αυτός δεν θεμελιώνει στο συγκεκριμένο έργο του την αρχή της ανεκτικότητας τόσο φιλοσοφικά όσο στην καλύτερη των περιπτώσεων πραγματιστικά.

Η καταγραφή και κριτική προσέγγιση της οπτικής του Walzer θεωρούμε ότι μέχρι αυτό το σημείο ήταν επαρκής για τους σκοπούς αυτού του δοκιμίου, όπως τους είχαμε προσδιορίσει στην αρχή του. Δεν θα θέλαμε όμως να

αφήσουμε μετέωρο το ερώτημα ως προς τη συμβατότητα ή μη της πολυπολιτισμικότητας και των ηθικών εξαγομένων της από τη μια μεριά και από την άλλη της κοινωνικής δικαιοσύνης. Χωρίς να μπορούμε να επεκταθούμε εδώ στην ανάλυση μιας ικανοποιητικής λύσης του «διλήμματος», θα επιχειρήσουμε να προσδιορίσουμε την κατεύθυνση επίλυσης του προβλήματος της συμβατότητας. Για αυτό τον σκοπό θα δανεισθούμε τη γενική θεωρητική προσεγγίση που εξάγεται από το πρόσφατο «εγχειρίδιο» περί πολυπολιτισμικότητας: *Theorizing Multiculturalism: A Guide to the Current Debate*, το οποίο επιμελήθηκε η C. Willett (Willett 1998).

Κατά τη Willett, η έννοια της πολυπολιτισμικότητας δεν έχει οριοθετηθεί πλήρως θεωρητικά. Η έλλειψη μιας ενοποιητικής θεωρίας οφείλεται εν μέρει στο γεγονός ότι η πολυπολιτισμικότητα κυρίως ως ένα πολιτικό, κοινωνικό και πολιτιστικό κίνημα, και λιγότερο ως ένα αφηρημένο απλώς αντικείμενο ακαδημαϊκής έρευνας, αποσκοπεί στον σεβασμό της ποικιλίας όλων των διαφορετικών και διακριτών οπτικών πέραν των κυρίαρχων πολιτισμικών παραδόσεων. Παρακολουθώντας την ιδιαίτερη χρήσιμη ανάλυση της Willett, αλλά και όλων των άλλων κειμένων που ανθολογούνται σε αυτό το «εγχειρίδιο» περί πολυπολιτισμικότητας, θα μπορούσε να συνάγει κάποιος ότι μπορούμε να διακρίνουμε δύο προσεγγίσεις στην πολυπολιτισμικότητα: πρώτη, εκείνη η οποία τα αιτήματα αναγνώρισης - ταυτότητας και ανεκτικότητας τα τοποθετεί λίγο ως πολύ εντός του πλαισίου της φιλελεύθερης παράδοσης, ακόμη και αν αυτή διευρυνθεί από την υιοθέτηση της κοινοτιστικής λογικής τύπου Taylor ή Walzer. Η δεύτερη προσέγγιση, σε αντίθεση, θέτει ως αίτημα την επαναενοολόγηση των κεντρικών όρων της κοινωνικής, πολιτικής και ηθικής θεωρίας με απώτερο στόχο τον ριζικό μετασχηματισμό της κοινωνίας: έτσι, αυτή η δεύτερη προσέγγιση θα μπορούσε και να χαρακτηριστεί ως ριζοσπαστική πολυπολιτισμικότητα.

Έχοντας το προηγούμενο της μεταμοντέρνας οπτικής, οι ριζοσπάστες στοχαστές περί πολυπολιτισμικότητας έχουν υιοθετήσει και αυτοί με τη σειρά τους τη δυσπιστία έναντι οποιασδήποτε καθολικής ή θεμελιοκρατικής κανονιστικής προσέγγισης της κοινωνικής πραγματικότητας: μια τέτοια λογής προσέγγιση βασίζεται κατά το μάλλον ή ήττον σε μια έννοια κανονιστικότητας, η οποία εμπεριέχει στοιχεία αποκλεισμού και ιεραρχίας. Οι στοχαστές όμως της πολυπολιτισμικότητας διαφοροποιούνται από την αρνητική εν πολλοίς μεταμοντέρνα κριτική: επιχειρούν να συγκροτήσουν στο περιθώριο των ηγεμονικών συστημάτων σκέψης και ανθρώπινης δράσης εναλλακτικούς τρόπους νοηματοδότησης των πραγμάτων και θεμελίωσης ηθικών αρχών.

Ασφαλώς, στο πλαίσιο αυτού του κειμένου δεν μπορούμε να επεκταθούμε στις θεωρητικές διοδεύσεις που βρίσκονται πίσω και στη βάση της πολυπολιτισμικότητας είτε αυτές αφορούν την κριτική θεωρία είτε την κριτική στον φιλελεύθερο ατομικισμό και ηθικό υποκειμενισμό ή στις ψυχχαναλυτικές θεωρήσεις περί καταπίεσης, απώθησης και ταυτότητας κ.ο.κ. Μπορούμε να ολοκληρώσουμε αυτήν τη συνοπτική καταγραφή των ευρύτερων θεωρητικών συμφραζομένων της συζήτησης που μας απασχολεί αναφέροντας ότι κατά τη Willet η ριζοσπαστική πολυπολιτισμικότητα υπερασπίζεται τη φωνή των «σκλάβων» της ιστορίας, αντιτασσόμενη σε μια εύκολη και καταναλωτική καθολική κανονιστική οπτική, επιχειρώντας όμως συγχρόνως την ανίχνευση εκείνων των καθολικών ανθρωπολογικών και κοινωνικών γνωρισμάτων που είναι πράγματι κοινά στους διαφορετικούς ανθρώπινους πολιτισμούς και κοινωνίες.

Για τους πολύ περιορισμένους σκοπούς μας εδώ, αυτό που θα έπρεπε να συγκρατήσουμε είναι ότι η ριζοσπαστική προσέγγιση στην κοινωνική πραγματικότητα και *ο αγώνας για την αναγνώριση* ως παραδειγματικής μορφής της πολιτικής διαμάχης στο τέλος του 20ού αιώνα μπορεί να σημαίνει το ξεπέρασμα της παραδοσιακής φιλελεύθερης λογικής των δυτικών δημοκρατιών. Από αυτήν την άποψη μπορούμε να κρίνουμε και την επιχειρηματολογία του Walzer στο: *Περί Ανεκτικότητας*, η οποία παραμένει εντός της φιλελεύθερης λογικής τελικά, παρόλο το κοινοτιστικό όραμα που αναδύεται από τα λεγόμενά του. Στην ίδια βάση μπορούμε να κρίνουμε και πλευρές του έργου θεωρητικών, όπως ο John Rawls, ο Ronald Dworkin ή ο Amartya Sen (Fraser 1998: 21, 42).